

FORGÁCS Balázs

A HADIKULTÚRA FOGALMÁNAK HISTORIOGRÁFIÁJA I.

THE HISTORIOGRAPHY OF CULTURE OF WARFARE'S CONCEPT I.

A tanulmány a hadikultúra fogalmának kialakulását mutatja be. A szerző a reneszánsz és a kora újkor időszakától a XIX. századi gondolkodók munkáin keresztül igazolja, hogy a hadügyi gondolkodásban évszázadokkal korábban felismerték a háború megvívásának különböző módjait. Ez a jelenség elvezet a XX. végének magyar katonai gondolkodásához, amikor Kovács Jenő altábornagy bevezette a hadikultúra fogalmát a fentebbi jelenségek leírásához.

This essay is about the origins of culture of warfare's concept. The author presents the military thinking and thinkers from the Renaissance to 19th century and he proves that different ways of war had realized in military affairs for centuries. This phenomenon was came to Hungarian military affairs in the end of 20th century, when Gen. Jenő Kovács created the culture of warfare's concept to describe the different ways of war.

Jelen tanulmány a hadikultúrák témakörének egyik legfontosabb elméleti alapkérdését igyekszik tisztázni. A hadikultúra fogalma az 1990-es évek közepén jelent meg a magyar hadtudományban: Kovács Jenő altábornagy Magyarország katonai stratégiájáról szóló kutatásának egyik fontos pillére volt e diszciplína. A tábornok a problémakört ugyan megemlítette munkájában, illetve leírta annak különféle megjelenési formáit¹, de korai halála nem engedte meg számára, hogy feltárja a hadikultúra fogalmának megjelenését a hadtudományi gondolkodásban.

A hadikultúrák kérdéskörének vizsgálatakor feltűnik, hogy maga a fogalom csak a XX. század második felében, a hidegháború utolsó évtizedeiben jelenik meg a nemzetközi és a hazai hadelméletben. Ez azonban természetesen nem azt jelenti, hogy a megelőző időkben nem létezett, pusztán csak arról van szó, hogy a korábbi idők hadelmélettel foglalkozó gondolkodói nem nevezték a ma ismert nevén azokat a jelenségeket, amelyeket a fent említett időszak teoretikusai a fenti fogalom köré csoportosítottak. A hadikultúra fogalmának külön kultúrtörténete van, megjelenési formáinak és tüneteinek csirái már korán jelentkeztek a hadügyben. Kovács Jenő hadikultúra fogalmának értelmezése főleg a XIX. századtól napjainkig eltelt időszakban igazolható, de a historiográfiai elemzés esetében vissza kell nyúlnunk a reneszánsz és a korai újkor időszakához, hogy a kérdéskör megjelenésének első, modernnek tekintett írásos formáit megtaláljuk.

A hadviselés különféle megjelenési formái, tüneteinek és eltérő eszközrendszerei természetesen már a XIX. század előtti évszázadokban is megjelentek a hadügyben. A reneszánsz korának és a korai újkor határán, illetve a felvilágosodás évtizedeiben lezajlott európai fegyveres konfliktusokban, az ezekkel foglalkozó had-és politikaelméleti forrásokban, alkalmazott eszközrendszereiket tekintve markánsan elkülöníthető hadviselési formákat alkalmazó hadviselő felek tűnnek fel. Az európai kultúrában megjelent és írásban rögzítésre került az a tapasztalati úton érzékelhető jelenség, hogy különböző népek, népcsoportok eltérő eszközökkel, módszerekkel vívják meg háborúikat. Természetesen e jelenség mögött eltérő — a háborúról s annak megvívásáról alkotott — nézeteket is feltételezhetünk, amelyek mint az egyes népcsoportok hadviselési sajátosságai, tulajdonképpen a hadikultúrák megjelenése első csiráinak is tekinthetők.

A téma vizsgálatához a fentebb vázolt időszakból — a nemzetközi hadelmélet módszertanát követve — három gondolkodót emeltem ki:

¹ Mozgáscentrikus, anyagcentrikus hadikultúra illetve a gerilla hadviselés hadikultúrája.

- *Niccolò Machiavelli* itáliai író, politikust és gondolkodót, aki a XVI. századi Firenzei Köztársaság második kancelláriájának, majd a Tizek Tanácsának titkári pozícióját töltötte be;
- *Morus Tamás*, angol író, jogászt és államféfit, a XVI. századi Anglia tragikus sorsú lordkancellárját;
- *Charles-Louis de Secondat*, azaz *Montesquieu* báróját, a korai francia felvilágosodás egyik legnagyobb hatású íróját, filozófusát és gondolkodóját.

Mindhárom munkásságában megjelenik a háború, mint minden kor jellemző társadalmi tünete, és további közös pont, hogy a koruk fegyveres konfliktusait — bár saját gondolkodásmódjuk alapján — vizsgálva megfigyelték és leírták a hadviselő felek között megmutatkozó eljárásbeli különbségeket.

Niccolò Machiavelli munkásságát tekintve elmondható, hogy az itáliai gondolkodó igen intenzíven foglalkozott kora Itáliájának egyik legpusztítóbb jelenségével, a háborúval. A kora újkor kezdetén az itáliai félszigeten szinte szünet nélkül zajló fegyveres konfliktusok Firenze városát sem hagyták érintetlenül, így Machiavelli, aki a katonai ügyekért is felelős második kancellária titkára is volt a városállamban, műveiben nagy teret szentelt e jelenségnek. A Firenzei Köztársaság hadügyi reformjának szellemi atyjaként, az itáliai gondolkodó kísérletet tett a Római Birodalom hadügyét saját korába átültetve megoldani a zsoldos csapatok alkalmazásának finanszírozási nehézségei okozta csapdahelyzetet. A tulajdonképpen antik minták alapján végrehajtott modernizációs kísérlet figyelemreméltó vizsgálatom szempontjából, hiszen egy több mint ezer esztendővel korábban létrehozott hadügyi alapokon nyugvó hadviselési, hadsereg-szervezési forma bevezetését kísérelték meg Firenzében.² Ez nem más, mint egy régi-új hadviselési kultúra újbóli meghonosítására tett próbálkozás Itáliában, amely bár alkalmazási hatékonyságát tekintve teljes kudarccal járt³, mégis előre mutató kísérletként értékelték, és a későbbi évszázadok a sorozásos kiegészítési rendszeren alapuló fegyveres erők előfutárát látták benne. Tanulmányom nézőpontjából tekintve a Machiavelli által bevezetni kívánt jelenségre, megállapítható, hogy a hadviselés kulturális különbségeit figyelembe vevő és azokat a gyakorlatban is alkalmazó tünettel állunk szemben, amit a hadikultúra korai megjelenési formájának, csírájának tekintek. Az erőszak-alkalmazás szempontjából figyelemre méltó másik műve *A fejedelem*, melyben a hatalom mindenáron való megtartásának eszköztárában megjelenik a nemcsak „katonafizikai erőszak” alkalmazása, mint jelenség. Ez a tünet — a belső társadalmi problémák megoldására irányuló erőszak — jelentkezik évszázadokkal később a marxizmus-leninizmus, a náciizmus, illetve a gerilla hadviselés elméleti munkáiban. A totális állam gondolata itt jelenik meg elsőként a politikai köztudatban, és napjainkig számos kísérlet történt ennek megvalósítására Machiavelli gondolatainak jegyében.⁴

A XVI. századi Anglia egyik legnagyobb formátumú államférfijának, a katolikus hite miatt VIII. Henrik parancsára kivégeztetett Morus Tamás *Utópia*⁵ című művében szintén fellelhetők olyan utalások, amelyekben a hadikultúrák korai leírását és megjelenését vélem felismerni. Az említett könyv tulajdonképpen egy elképzelt ideális világ, egy ideális állam, a Sehol-sziget politikai viszonyainak bemutatása, ezért nem meglepő, hogy többek mellett Morus a sehol-szigetiek hadügyéről is értekezik.⁶ Morus a sehol-szigetiek háborúról vallott nézeteinek bemutatásakor számos ponton utal arra, hogy ők a hadviselést, a kort általánosan jellemző felfogásoktól eltérően képzelik el. Ez az említett különbség tükröződött többek mellett az alkalmazott eljárásokban is: az olvasónak feltűnhet, hogy a sehol-szigetiek a fegyveres küzdelem megvívásakor nem pusztán csak a fegyveres erővel történő akaratervénye-

² A témáról lásd: Machiavelli, Niccolò: Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről. In.: Uő: Művei. I. kötet, Európa Könyvkiadó, Bp., 1978., p. 87-441.; Machiavelli, Niccolò: A fejedelem. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1996., p. 53-67.; Machiavelli, Niccolò: A háború művészete. In.: Uő: Művei. I. kötet, Európa Könyvkiadó, Bp., 1978., p. 443-623. Machiavelli hatásáról lásd Szigethy Gábor: A machiavellizmus. Magvető Kiadó, Bp., 1977., Szerb Antal: A világirodalom története. Magvető, Bp., 1992., p. 244-246., illetve Madarász Imre (szerk.): Machiavelli öröksége. Hungarovox Kiadó, Bp., 2000.

³ Hibbert, Christopher: A Medici-ház tündöklése és bukása. Holnap, Bp., 1993., p. 199-200.

⁴ „Machiavelli híres vagy hírhedt nagy műve az *Il Principe*, *A Fejedelem*. Tanács-gyűjtemény fejedelmek számára, hogyan kell megszerezni, megerősíteni és megtartani uralmukat; a hatalom utólérhetetlen kézikönyve. Tanácsai gyakorlatiak, hidegek, józanok, nem ismernek semmiféle erkölcsi vagy érzelmi szempontot, csak magát a célt tekintik, a hatalmat” In.: Szerb Antal: A világirodalom története. p. 244.

⁵ Morus Tamás: *Utópia*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1989.; Morus munkásságáról lásd Szerb Antal: A világirodalom története. p. 255.

⁶ Morus Tamás: *Utópia*. p. 111-122. (A hadügyről)

sítést alkalmazzák⁷, hanem emellett nem-katonai eszközöket is felhasználnak, ami egyértelmű jele a kifárasztásra törekvő hadviselés korai megjelenésének. Morus Tamás „...foglalta össze először a nemcsak katonai, nemcsak fegyveres úton alkalmazott politikai erőszaknak, a külpolitikai akaratérvényesítésnek a koncepcióját.”⁸ Ezen a ponton rokonság lelhető fel Machiavelli és Morus munkássága között, hiszen mindkét szerzőnél megjelenik az erőszak-alkalmazás két — a katonai illetve a nemcsak katonai eszközöket alkalmazó — fajtája. Mivel a hadikultúrákat módszertani szempontból a direkt és az indirekt hadviselés különbözőségeinek feltárásával lehet leginkább elkülöníteni, ezért fontosnak vélem, hogy Morus munkájában is megjelenjen vizsgált területem bizonyos részterületei, így az indirekt hadviselés egyik legelső írásos forrásának tekintem az Utópia említett fejezetét.

A korai francia felvilágosodás egyik legismertebb és legnagyobb hatású képviselője, Montesquieu munkásságában is kimutathatók utalások a hadikultúrák korai megjelenésére. *A törvények szelleméről*⁹ című alkotásának 9.¹⁰ és 10.¹¹ könyvében a filozófus-gondolkodó a védelmi illetve a támadó erő a törvényekkel való viszonyának kérdéskörét elemzi. Montesquieu alapgondolata szerint egy ország törvénykezését, jogrendjét, hadügyét éghajlati viszonyai, ebből kiindulva földrajzi helyzete befolyásolja: a francia filozófus ezzel az országok életének földrajzi determinizmusát fogalmazta meg, ami természetesen kihatással van az adott országnak a háborúról, annak megvásárlásáról kialakított elveire, elgondolásaira. Példaként hozható fel a Montesquieu által kedvező földrajzi elhelyezkedésűnek tekintett Franciaország és Spanyolország előnyös katonai pozíciója¹², illetve negatívumként említhető XII. Károly Svédországa. A svéd király nem mérte fel saját országa, és ezzel együtt Nagy Péter Oroszországnak földrajzi adottságait, ami katonai illetve politikai katasztrófába sodorta a svédeket, ami együtt járt a balti-tengeri nagyhatalmi helyzetük végzetes meggyengülésével, valamint Oroszország felemelkedésével továbbá európai nagyhatalommá válásával.¹³ A földrajzi viszonyok tehát hatnak az országok háborúról alkotott nézeteire, azaz a hadügyre, ami szintén különbözőségek jelenlétére utal a különböző földrajzi viszony között élő népek tekintetében.

Montesquieu másik műve, *A rómaiak nagysága és hanyatlása*¹⁴ című is megemlíthető, mint a hadikultúrák korai megjelenésének egyik forrása. A mű mondanivalója hasonlít Machiavelli Titus Livius első tíz könyvéről írott munkájához: a rómaiak felemelkedéséről szólva, illetve nagyságuk bemutatásakor Montesquieu a római hadügy fejlettségében, a kor más népeihez viszonyított fölényében látta igazolva a történelmi folyamatokat. A római hadügy fölényének okai között a katonák gyakorlatoztatását, edzettségét és fegyelmét emelte ki, amely pozitív jellemzőket nem talált meg ellenfeleiknél a francia gondolkodó.¹⁵ A római hadügy fölényének okaként az ellenfeleihez viszonyított kulturális fölény jelenléte is kiolvasható a fenti műből, ami jelzésértékű, hiszen a hadikultúra rejtett fogalmi megjelenéséről, illetve jelenlétéről tanúskodik a felvilágosodás korában: a kor embere tehát felismerte a népek hadviselési módjai közötti eltérő jellegeket, sajátosságokat és különbözőségeket.

⁷ Pl. vérdíj kifizése az ellenséges fejedelem és vezetők megöléséért. „Az ellenség iletén árverésre bocsátásának és megvásárlásának szokását más nemzetek gyalázatosnak, züllött lélekre valló kegyetlen gaztettnek minősítik, a seholszigetiek azonban nagyon is dicséretre méltónak tartják, mivelhogy így a legnagyobb háborúnak okosan csata nélkül véget vetnek.” Morus Tamás: Utópia. p. 115.

⁸ Nagy Miklós Mihály: A katonai erőszak elmélete és a XX. század. In.: Múltunk, 2004., 4. szám, p. 157.

⁹ Montesquieu: A törvények szelleméről. I-II. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962.; Montesquieu munkásságáról lásd Szerb Antal: A világirodalom története. p. 378., illetve Desgraves, Louis: Montesquieu. Osiris Kiadó, Bp., 2003.

¹⁰ 9. könyv: „Milyen viszonyban állanak a törvények a védelmi erővel” In.: Montesquieu: A törvények szelleméről. I. kötet. p. 281-289.

¹¹ 10. könyv: „Milyen viszonyban állanak a törvények a támadó erővel” In.: Uo., p. 290-309.

¹² Uo. p. 285-286.

¹³ Uo. p. 300.

¹⁴ Montesquieu: A rómaiak nagysága és hanyatlása. Kossuth Kiadó, Bp., 1997.,

¹⁵ „A rómaiaknál a szökés ritkábban fordul elő, mivel e büszke gőgös, és a többieknek parancsolni tudó népből származó katonák nem alacsonyodhattak le annyira, hogy lemondjanak római voltukról.”; „Kemény gyakorlatozásuk, bámulatra méltóan megépített útjaik hosszú és gyors menetelésre tették képessé őket. Váratlan megjelenésük iszonyú megdöbbenést keltett: főként kudarcaik után bukkantak föl váratlanul, amikor ellenségeik, győzelmük után, kissé elengedték magukat.

A mai háborúban az egyén mindig a sokaságba veti bizalmát; az ellenfélnél erőteljesebb és edzettebb római viszont elsősorban mindig önmagára számított, magától értetődően bátor volt, vagyis bízott saját erejében. Minthogy az ő csapataik voltak a legfegyelmeltebbek, még a legrosszabbul is indult ütközetben is összeszedték magukat előbb-utóbb, vagy kitartottak, míg az ellenség megzavarodott.” „Egyszóval sohasem volt még nemzet, amely ily körülmintően készült föl, és ily merészen vívta háborúit.” Uo. p. 16-17.

A hadikultúrák témakörének vizsgálata szempontjából nagyon jelentős lépésként fogom fel a modernkori hadelmélet megszületését, amely a nagy francia forradalmat követő háborús évtizedek alatt illetve után történt meg. Az 1789-től 1815-ig terjedő időszak háborúi döntő hatással voltak a nemzetközi hadelmélet kiteljesedésére, hiszen a fegyveres küzdelmek a háború szinte minden formáját megmutatták. A Napóleon nevével fémjelzett korszakban jelentős tengeri és szárazföldi küzdelemnek lehetünk szemtanúi: a különböző hadjáratokban kidomborodtak a fegyveres küzdelem direkt és indirekt, egymástól markánsan eltérő jellegzetességei. Kimutathatók a kor fegyveres küzdelmeiben az ellenség fegyveres erő megsemmisítésére irányuló törekvések éppúgy, mint a nem pusztán csak katonai erővel (pl. tengeri blokáddal) történő akaratervényesítés eszközei is. Témám szempontjából különleges fontossággal bír, hogy megjelent Spanyolországban és Oroszországban a megszálló francia csapatokkal szemben megszervezett gerilla vagy partizán hadviselés is, amely az addigi erőszak-alkalmazásoktól teljesen eltérő háborús tüneteket hordozott magában.

Egyik korábbi tanulmányomban rámutattam és bizonyítottam, hogy az irreguláris harcmodort alkalmazó spanyol gerillák vagy orosz partizánok sikeres harcai az Európában addig legyőzhetetlennek tartott francia csapatokkal szemben az addigi hadviselési formáktól markánsan eltérő hadviselésre utaltak. Azonos tapasztalatok mutatkoztak: a franciák könnyedén legyőzték a velük szemben nyílt csatát vállaló reguláris csapatokat, mert azok harcéljárásaihoz képest fölényben voltak. Nem így volt azonban az irreguláris csapatokkal, akik az eddigi tapasztalatoktól eltérően, merőben más eszközökkel és eljárásmóddal harcoltak az idegen betolakodók ellen. Soha nem vállaltak nyílt összecsapásokat Napóleon katonáival, inkább lesből csaptak le a meglepett, és a sorozatos támadások által morálisan is egyre inkább hátrányba kerülő franciákra. Sokszor az sem volt azonosítható, hogy kikkel állnak szemben a franciák (hiszen a gerillákat az egyszerű lakosságtól a fegyveren kívül semmi nem különböztette meg) és az sem, hogy a gerillák hol csapnak le ismét. Általában a fő tevékenységi területük a vidék volt, azon belül is a nehezen megközelíthető földrajzi területeken volt meghatározó jellegű a gerillaharc: a nehezen járható terep jó búvóhely volt, ahonnan szabadon lehetett megszervezni a következő támadásokat.¹⁶

A gerilla (partizán)¹⁷ hadviselés megjelenése és széleskörű elterjedése igen élénken foglalkoztatta a korszak hadügyi gondolkodóit: megjelent a porosz katonai teoretikusok (*Carl von Clausewitz*¹⁸, *August Wilhelm Anton von Gneisenau*¹⁹) munkáiban, és jelen volt az orosz hadügyben is (*Denisz Vaszilevics Davidov*²⁰). A haditapasztalatok alapján, azok összegzésével megszületett a gerilla hadviselés elmélete,²¹ amelynek történelemformáló hatása igazán majd csak a XX. században mutatkozott meg, amikor elsősorban a baloldali, kommunista mozgalmak fegyveres küzdelem útján kísérelték meg az államhatalom megszerzését, alkalmazva az indirekt hadviselés irreguláris formáját. A gerilla hadviselés megjelenése mellett feltűnt egy másik, ettől a hadviselési formától főként cél-

¹⁶ Forgács Balázs: Káosz vagy rend a gerilla hadviselésben? In.: Kommentár, 2008., 1.sz., p. 90-91.

¹⁷ Bár országonként eltérő megnevezéssel illetik az indirekt hadviselés irreguláris eszközöket alkalmazó harcosait, úgy vélem, nem mutatkozik különbség a gerillák és a partizánok között. Véleményem szerint ez alátámasztható, ha a két fogalmat etimológiai vizsgálat alá vesszük. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a gerilla a spanyol guerra (háború, harc) kifejezés kicsinyítőképzős származéka, tulajdonképpen kis háborút jelent, melyet szabadcsapatok, pontosabban azok harcosai vívnak. A partizán szó jelentése: az ellenséges csapatok hátában (azaz nem a fő hadszíntéren, hanem annál kisebb katonai jelentőségű helyeken; a nagy hadi események mellett vagy háttérében) fegyveres harcot folytató személy. Úgy gondolom ez utóbbi megfogalmazás magában rejti azt a kis háborút, mely a gerilla fogalom etimológiájából következik, ergo a két fogalom azonos jelentéstartalommal bír. Ld. Benkő Loránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I-III. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967., 1970., 1976.; a gerilla fogalmát ld. i.m. I. kötet, p. 1052., a partizán fogalmát ld. i.m. III. kötet, p. 116. Hasonló eredményre jutunk, ha vizsgálódásunkat kiterjesztjük A magyar nyelv értelmező szótárának ugyanezen szócikkeire, ld. Bárczi Géza – Országh László (főszerk.): A magyar nyelv értelmező szótára. I-VII. kötet. Akadémiai Kiadó, 1966.; a gerilla szócikkét ld. i.m. II. kötet, p. 1018., a partizán fogalmát ld. i.m. V. kötet, p. 671. Hasonlóan fogalmazás olvasható a Hadtudományi Lexikonban is a gerilla szócikkben, összevetve azt a partizán fogalmával: „Különböző megnevezések (szabadságharcos, ellenálló) ... mindmáig előfordultak, de a II. világháború utána gerilla és a partizán megjelölés világszerte azonos tartalommal egymás szinonimájaként vált használatossá.” In.: Szabó József (főszerk.): Hadtudományi Lexikon. I. kötet. Magyar Hadtudományi Társaság, Bp., 1995., p. 403.

¹⁸ Clausewitz, Carl von: A fegyveres nép. In.: Uő.: A háborúról. II. kötet. Zrínyi Kiadó, Bp., 1962., p. 279-285.

¹⁹ Gneisenau, August Wilhelm Anton von: A népfelkelés eszméjéről. In.: Kocsis Bernát (szerk.): Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1985., p. 111-115.

²⁰ Davidov, Denisz Vaszilevics: A partizánháborúról. In.: Kocsis Bernát (szerk.): Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból. p. 131-138.

²¹ A gerilla hadikultúra esetében annak a tudománytörténeti ténynek lehetünk tanúi, hogy a XIX. század eleje a hadtudománynak, mint szaktudománynak abból a szempontból is különös időszaka, hogy a gerilla hadviselés megjelenésével egy időben létrejön annak általános elmélete és megjelennek első alapművei. A témáról lásd Schmitt, Carl: A partizán elmélete. In.: Uő.: A politikai fogalma. Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Bp., 2002., p. 103-173.

pontjainak megválasztásában eltérő hadügyi jelenség is, amely arra készteti korunk hadügyi gondolkodóit, hogy a fentebb említett három hadikultúra mellett egy negyedik jelenlétét is feltételezzék. Ez a tünet a terror megjelenése volt, amely a XVIII–XIX. század fordulóján még az államhatalom egyik kényszerítő eszközeként jelentkezett,²² de a későbbiekben elvált ettől, és különféle ideológiai, politikai vagy vallási meggyőződésű fegyveres csoportok erőszak-alkalmazási eszközrendszerévé vált.²³

A XIX. század a hadtudomány jelentős fejlődést és kibontakozását hozta. Ebben az időben kísérelték meg a hadügy egységes rendszerbe való foglalását (*Clausewitz, Jomini*). Úgy gondolom, hogy a hadikultúrák kérdéskörének vizsgálatakor, hadelméleti alapjainak feltárásakor a porosz katonai teoretikus munkásságának legnagyobb hatású művét, a már idézett *Vom Kriege*-t (magyarul *A háborúról*) kell alapul venni. Művéhez 1827. július 10-én írott Értesítésben ugyanis Clausewitz markánsan elkülönítette a direkt és indirekt hadászatot, másként fogalmazva a megsemmisítésre és a kifárasztásra irányuló, fegyveres úton történő akaratérvényesítést, amikor így fogalmazott: *„A háború kettős jellegéből folyóan célunk vagy az ellenség leverése, hogy politikailag megsemmisítsük, illetve védekezésre képtelenné tegyük, és így nekünk tetsző békére kényszerítsük, vagy csupán bizonyos területek meghódítása az ellenfél országának határán, hogy megtartsuk, illetve a békekötésnél ütőkártyaként játsszuk ki.”*²⁴ A hadászat két fajtájának ez az elkülönítése mindmáig a modernkori hadelmélet alapjául szolgál a háborús tünetek vizsgálatakor.

Az újkori hadtudomány fejlődésének további jele, hogy egyre másra jelentek meg az erőszakkal, az erőszak történettel foglalkozó írások²⁵. Ezekben a munkákban is számos olyan háborús tünetet vélek felfedezni, melyek a hadikultúra fogalmának kikristályosodása előtt is utalnak a jelenség létére a hadtudományi gondolkodásban. Ezek olyan megjelenési formák, melyek mintegy csírái a későbbiekben egzakt módon megfogalmazott háborús jelenségeknek, tüneteknek, és visszaköszönnek a későbbi időszakok hadtudományi írásaiban. Természetesen az egyes szerzők — melyek felsorolásánál nem törekszünk a teljességre — eltérő jelenségek vizsgálatakor különböző mélységben tárták fel a jelenségeket, mégis fontosnak tartom őket megemlíteni.

Clausewitz követői megpróbálták értelmezni torzóban maradt²⁶ művének sorait, és alkalmazni az adott kor fegyveres konfliktusaira. A porosz katonai teoretikus legnagyobb hatását kétségtelenül a XIX. és a XX. század porosz-német hadelméletére, s ezen keresztül a mozgáscentrikus hadikultúrára fejtette ki, bár *Hans-Ulrich Wehler*

²² Az állami terror már az ókori római köztársaság idején, Sulla diktatúrája idején is jelentkezett (ld.: Plutharkhosz: Párhuzamos életrajzok. Sulla. Osiris Kiadó, Bp., 2001., p. 900-901. és Ferenczy Endre et al.: Az ókori Róma története. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1998., p. 186-188.), jelen volt az újkori Angliában Cromwell lordprotektorsága alatt is (ld.: Young, Peter – Holmes, Richard: The English Civil War. Wordsworth Editions Limited, Ware, 2000., p. 319-330.), de törvényi alapokkal, helyi végrehajtó szervekkel először a nagy francia forradalomban, a Robespierre vezette jakobinus diktatúra idején működött. Alapvető primer forrásai: „A felügyelőbizottságok felállítása”, 1793. március 21. (a terror helyi szerveinek felállításáról) In.: Hahner Péter (szerk.): A nagy francia forradalom dokumentumai. Osiris Kiadó, Bp., 1999., p. 298-300.; „A gyanúsak törvénye”, 1793. szeptember 17. (a terror alaptörvénye) in.: uo. p. 339-340.; „A prairiali törvény”, 1794. június 10. (a Robespierre és Couthon által írt, a terror végsőig felfokozó törvény) in.: uo. p. 384-386.; lásd még: DUBY, Georges: Franciaország története. I. kötet. A kezdetektől a Bourbon-restaurációig. Osiris Kiadó, Bp., 2005., p. 704-708.; Souboul, Albert: A francia forradalom története 1789-1799. Kossuth Kiadó, Bp., 1999., p. 235-237. és p. 264-267.

²³ Véleményem szerint nem indokolt egy negyedik hadikultúra fogalmának bevezetése a hadelméletbe. A terrorizmus hadelméleti megközelítéséről lásd bővebben Nagy Miklós Mihály: A terrorizmus hadelmélete. In.: Kapu, 2004., 6-7. szám, p. 16-20.; Kiras, James D.: Terrorizmus és irreguláris hadviselés. In.: Baylis, John et al. (szerk.): A stratégia a modern korban. Bevezetés a stratégiai tanulmányokba. Zrínyi Kiadó, Bp., 2005., p. 264-293.; Merari, Ariel: A terrorizmus mint a lázadás stratégiája. In.: Tóth Péter (szerk.): A terrorizmus anatómiája. Zrínyi Kiadó, Bp., 2006., p. 73-114.; Forgács Balázs: Káosz vagy rend a gerilla hadviselésben?

²⁴ Clausewitz, Carl von: A háborúról I. kötet. p. 29. A kifárasztás és a megsemmisítés paritásáról lásd továbbá Clausewitz, Carl: A háborúról. II. kötet. p. 405-488.

²⁵ Wehler, Hans – Ulrich: Der Verfall der deutschen Kriegstheorie. Vom „absoluten” zum „totalen” Krieg oder von Clausewitz zu Ludendorff. (A német hadelmélet hanyatlása. Az „abszolút” háborútól a „totális” háborúig, avagy Clausewitztól Ludendorffig.) In.: Gersdorff, Ursula von: Geschichte und Militärgeschichte. Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main, 1974., p. 273-311.; Gombár Csaba – Volosin Hédi: Képtelen háború. Helikon – Korridor, Bp., 2004.; Múltunk, 2004., 4. szám, Tanulmányok a háborúról.

²⁶ Clausewitz a *Vom Kriege*-ben — korai halála miatt — csak a megsemmisítő hadviselés alapjait tudta teljes egészében kifejteni, és bár felismerte a korlátozott háború létét, elméleti alapjainak kibontására már nem maradt ideje. A porosz katonai teoretikus a *Vom Kriege*-hez 1827. július 10-én írt Értesítésben saját munkájának első hat könyvét befejezetlennek, „újabb átdolgozásra váró alaktalan tömegnek”-nek tekintette (ld.: Clausewitz, Carl von: A háborúról. I. kötet. p. 29.). Később úgy írt, hogy „egyedül az első könyv első fejezetét tekintem befejezettnak, és ez legalább szándékomnak megfelelő irányt ad az egész műnek.” (ld.: Clausewitz, Carl von: A háborúról. I. kötet. p. 31.) A témáról lásd Perjés Géza: Clausewitz. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1983., p. 258-270. és Nagy Miklós Mihály: A katonai erőszak elmélete és a XX. század. p. 154-155.

szerint, a német hadelmélet a Clausewitztól egészen az első világháború időszakáig tartó fejlődését az jellemzi, hogy „*növekvő mértékben veszítette el elméleti filozófiai tartalmát.*”²⁷ Véleménye szerint a politikának a háborút irányító szerepét ugyanis fokozatosan háttérbe szorították *Helmuth Karl von Moltke*²⁸ valamint *Erich Ludendorff*²⁹ elméletei, és ezek nyomán megszületett a totális háború elmélete, amelyet bár értek bírálatok a hitleri Harmadik Birodalomban³⁰, a politikai vezetés által preferált követői két vesztes világháborúba sodorták bele Németországot. Úgy érzem, hogy érdemes a Wehler-féle téziseket bizonyos kritikával illetni. Főbb téziseit ugyan szakmailag helytállóan vélem, de Wehler figyelmét elkerülhette a Beck-féle bírálat mögött meghúzódó jelenség. Ugyanis a Beck tábornok által megfogalmazott szakmai kritika mind filozófiai, mind hadelméleti szempontból annyira megalapozott, hogy egyértelműen bizonyítja: a két világháború közötti évtizedekben a német hadelmélet egyáltalán nem veszítette el elméleti, filozófiai tartalmát. Ezzel szemben az történt, hogy a hivatalos elméleti rendszer — a Ludendorff-i tanokkal — zsákutcába jutott. Ez azonban még nem jelenti azt — ahogyan ezt Beck írása is bizonyítja —, hogy minden elméleti alapját elveszítette volna.

Clausewitz azonban nemcsak a katonai szakírók körében váltott ki igen nagy érdeklődést: a XIX. század meghatározó német hadtörténésze, *Hans Delbrück: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Gesichte* (A hadművészet története a politikai történet keretében)³¹ című monográfiájában alapul vette, és egyben finomította a háború kettős jellegéről addig vallott Clausewitz-i téziseket. Említett munkájának utóiratában Nagy Frigyes hadjáratainak példáján keresztül bizonyította, hogy a hadügyben mindig együtt, mondhatnánk egymás mellett léteztek a megsemmisítést illetve a kifárasztást stratégiai célul kitűző és alkalmazó hadviselő felek. E gondolatával Delbrück saját korában igen heves vitát váltott ki katonai szakíró kortársai körében. Delbrück megfogalmazásával élve: „*Míg a megsemmisítő stratégia azt a célt szolgálja, hogy az ellenfélre az ütközet minden mást magába szívó eszközének győzelmes kimenetelével rákényszerítsük politikai feltételeinket, addig a kifárasztó stratégia az ütközetet csak olyan eszköznek tartja, amely a többi eszköz mellett csak választható.*”³² Véleménye szerint „...*az a kutató fogta fel helyesen a különbséget, aki felismerte, hogy a kifárasztó stratégia feladata nem kevésbé jelentős és kétoldalúsága miatt szubjektív módon gyakorta még nehezebb, mint a megsemmisítő stratégia feladata.*”³³

A Delbrück nyomán haladó *Eberhard Kessel*, német kutató szintén fontos észrevételeket fűzött Clausewitz tanaihoz. *Die doppelte Art des Kriegs* (A háború kettős jellege)³⁴ című alaptanulmányában — Clausewitz alapján — igazolja, hogy „*a politika a háború vezetését nem engedi ki kezéből*”³⁵, így a fegyveres konfliktus jellegét is befolyásolhatja, adott esetben a háború menete közben meg is változtathatja — természetesen az adott politikai helyzet követelményeihez igazodva. Ez a jelenség kapcsolatban áll a háború kettős jellegével: a politika mérsékelheti a háború célkitűzéseit, így a megsemmisítő hadászatot felválthatja a kifárasztás.³⁶ Fontosnak tartotta kiemelni,

²⁷ Wehler, Hans – Ulrich: Der Verfall der deutschen Kriegstheorie. Vom „absoluten” zum „totalen” Krieg oder von Clausewitz zu Ludendorff. p. 273-311.

²⁸ MOLTKE, Helmuth Karl von: Hadtudományi írások. (Részletek) In.: In.: KOCSIS Bernát (szerk.): Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból. p. 331-381. Moltke elméleti munkásságának bírálatát lásd WEHLER, Hans – Ulrich: Der Verfall der deutschen Kriegstheorie. Vom „absoluten” zum „totalen” Krieg oder von Clausewitz zu Ludendorff. p. 286-287.

²⁹ LUDENDORFF, Erich: Der totale Kriege. (A totális háború.) Ludendorffs Verlag GmbH, München, 1935. Ludendorff munkájának fő mondanivalóját egyik mondatával lehet talán leginkább megragadni: „...*a politikának a hadvezetést kell szolgálnia.*” (Ludendorff, Erich: i.m. p. 10.) – azaz teljesen kifordította Clausewitz elméletét. Ludendorff elméleti rendszeréről lásd NAGY Miklós Mihály: A katonai erőszak elmélete és a XX. század. p. 163-165.

³⁰ A Ludendorff-i elmélet bírálatát végezte el Ludwig Beck tábornok 1942 júniusában, amelyben helyreállítja Clausewitz rendszerét, ismét hangoztatva a politika primátusát a háborús erőszak felett. Ld.: BECK, Ludwig: Die Lehre vom totalen Kriege. Eine kritische Auseinandersetzung. (A totális háború elmélete. Kritikai ellenvetés.) In.: uő.: Studien. K. F. Koehler Verlag, Stuttgart, 1955., p. 228-258. Ludendorff totális háborújának bírálatáról lásd WEHLER, Hans – Ulrich: Der Verfall der deutschen Kriegstheorie. Vom „absoluten” zum „totalen” Krieg oder von Clausewitz zu Ludendorff. p. 302-303., illetve NAGY Miklós Mihály: A katonai erőszak elmélete és a XX. század. p. 165-167.

³¹ DELBRÜCK, Hans: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Gesichte. (A hadművészet története a politikai történet keretében.) Neuzeit Verlag von Georg Stillze, Berlin, 1920.

³² Közli GREINER, Gottfried: Strategische Konzeptionen und Handlungsmöglichkeiten. (Hadászati koncepciók és csalakvészi lehetőségek.) In.: Wehrkunde, 1966., 6. szám, p. 290.

³³ DELBRÜCK, Hans: Über den Gegensatz der Ermattung- und Niederwerfungstrategie. (Utóirat. A kifárasztó és a megsemmisítő hadászat ellentétéről.) In.: uő.: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Gesichte. p. 517.

³⁴ KESSEL, Eberhard: Die doppelte Art des Kriegs. (A háború kettős jellege.) In.: uő.: Militärgeschichte und Kriegstheorie in neuerer Zeit, ausgewählte Aufsätze. Duncker & Humblot, Berlin 1987., p. 157-174.

³⁵ Uo. p. 174.

³⁶ Uo. p. 164.

hogy az egymástól markánsan elkülönülő célú háborúkban érvényre jutó háborús akarat különbözősége a hadviselés alkalmazásában és intenzitásában jelenik meg.³⁷ Kessel is elismeri, hogy az adott kor szelleme, kultúrája hatással van annak hadviselésére is: példaként a francia forradalmi háborúk időszakát idézi, ahol a megváltozott politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyok döntő átalakulást hoztak a hadügyben is. A közös elem, ami összeköti a két eltérő stratégiai célú hadviselést az erőszak, hiszen alkalmazásának mikéntje határozza meg a háború jellegét.³⁸

Az erőszak-történet fejlődése kapcsán meg kell említeni a XX. század második felének magyar Clausewitz-kutatóját, Perjés Gézá is, aki két monográfiájában teljes körű áttekintését adja a clausewitz-i életműnek, illetve ismertetelméleti alapjainak.³⁹ Perjés monográfiáiban — melyek az első, és eddig egyetlen hazai Clausewitz-monográfiánk — egzakt, tudományos elemzést ad, elemezve a porosz katonai teoretikus hatását a hadügy, illetve a modern praxeológia (cselekvésemélet) fejlődésére. Perjés a fentiek mellett a Clausewitz-i életmű teljes körű feldolgozásakor szól a porosz katonai teoretikus korának tudományos és szellemi környezetéről is, valamint részletesen értekezik a Clausewitz-i megsemmisítés és kifárasztás kapcsolatrendszeréről. Ennek alapján elmondható, hogy Perjés két, a Clausewitz-i életművet feldolgozó monográfiája — jóllehet a szerzőnek ilyen törekvése nem lehetett — a hadikultúrák alapjainak összefoglalását is adja.

A hadviselés kettős jellegének megfogalmazása, és e jelenség létének igazolása fontos kiindulópont tanulmányom témájának kibontásakor, hiszen a hadikultúrák meghatározáskor, a közöttük levő különbözőségek feltárásakor alapvető fontosságú, hogy meghatározzuk a háttérben meghúzódó politikai akarat alapvető irányultságát. Az újkori hadelméletben azonban nem csupán a mélyben rejlő legfontosabb mozgatórugók kutatása volt jellemző, a háborúk vizsgálatakor sok, a korábbiaknál mozaikszzerűbb részlet is megjelent, amelyek kutatáshoz nagyban hozzájárultak, tovább árnyalva a hadikultúrák témakörét.

Egy másik civil gondolkodó, *Carl Schmitt* munkásságában is fellelhetők a hadikultúrák fogalmkörének részletei. A német politikai gondolkodó *A partizán elmélete*⁴⁰ című tanulmányában a XVII–XIX. század fordulóján körvonalázódó jelenség és hadelméleti kérdés kialakulására, fejlődésére és jelenére hívta fel a figyelmet. Schmitt rámutat a partizán hadviselés megítélésének ambivalenciájára is, melynek voltát a korábbiakban már említettem.⁴¹ Jelen tanulmányomban Schmitt tanulmányából csak egy apró részletre mutatok rá: a partizán hadviselés jelensége mögött is meghúzódik politikai szándék⁴², ezért úgy gondolom, hogy a jelenség tárgyalásakor az indirekt hadviselés irreguláris formájáról beszélhetünk. Úgy vélem, hogy a partizán vagy gerilla hadviselés meghatározó volta a XX. században illetve napjainkban egyre erősödik: a napjaink fegyveres konfliktusaiban megjelenő hadviselési tünetek közül markánsan kidomborodik az indirekt hadviselés irreguláris eszközeit alkalmazó gerilla hadviselés. Ez nem véletlen, hiszen ez a fajta hadviselés minden olyan fegyveres konfliktusban megjelenik, ahol az egymással össze nem vethető erők küzdelmeinek lehetünk szemtanúi. Ezekben a harcokban a gyengébbik fél gyakran alkalmaz olyan eszközöket ellenfele legyőzése érdekében, amelyek stratégiai szinten vizsgálva nem az ellenfél megsemmisítését, hanem annak — Clausewitz fogalmával élve — kifárasztását kívánják elérni.

Kulcsszavak: hadikultúra, KOVÁCS Jenő, hadviselés, hadügyi gondolkodók

Keywords: culture of warfare, Jenő KOVÁCS, warfare, military philosopher/thinker

³⁷ Uo. p. 157.

³⁸ Uo. p. 164-165.

³⁹ PERJÉS Géza: Clausewitz. valamint uő.: Clausewitz és a háború praxeológiája. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1988.

⁴⁰ SCHMITT, Carl: A partizán elmélete. p. 103-173.

⁴¹ „A partizán ily módon vagy – mint a 18. század kabinetháborújában – egyfajta könnyű, különösen mozgékony, ám még regulárisnak minősülő csapat, vagy különösen aljas bűnözőként egész egyszerűen a jagon kívül áll és ellenséggé nyilvánítják.” In.: uo. p. 109.

⁴² Schmitt szerint „a partizán politikai fronton harcol.” A szerző a német „Partei” (párt) szó etimologizálásából kiindulva igazolja, hogy a partizán mindig egy valamilyen módon harcoló, hadviselő vagy politikailag tevékeny párthoz vagy csoporthoz kötődik – különösen a forradalmi időkben. In.: uo. p. 112.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÁRCZI Géza, Országh László (főszerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára*. I-VII. kötet. -Bp.: Akadémiai Kiadó, 1966.
- BECK, Ludwig: *Die Lehre vom totalen Kriege. Eine kritische Auseinandersetzung. (A totális háború elmélete. Kritikai ellenvetés.)* In.: uő.: *Studien*. -Stuttgart: K. F. Koehler Verlag, 1955., -pp. 228–258.
- BENKŐ Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I-III. kötet. -Bp.: Akadémiai Kiadó, 1967., 1970., 1976.
- DAVIDOV, Denisz Vaszilevics: *A partizánháborúról*. In.: KOCSIS Bernát (szerk.): *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból*. -pp. 131–138.
- DELBRÜCK, Hans: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Gesichte. (A hadművészet története a politikai történet keretében.)* -Berlin: Neuzeit Verlag von Georg Stilze, 1920.
- DESGRAVES, Louis: *Montesquieu*. -Bp.: Osiris Kiadó, 2003.
- DUBY, Georges: *Franciaország története*. I. kötet. *A kezdetektől a Bourbon-restaurációig*. -Bp.: Osiris Kiadó, 2005.
- FERENCZY Endre et al.: *Az ókori Róma története*. -Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998.
- FORGÁCS Balázs: *Káosz vagy rend a gerilla hadviselésben?* =Kommentár, 2008. 1. szám, -pp. 88–100.
- GNEISENAU, August Wilhelm Anton von: *A népfelkelés eszméjéről*. In.: Kocsis Bernát (szerk.): *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból*. -Bp.: Zrínyi Katonai Kiadó, 1985., -pp. 111–115.
- GOMBÁR Csaba, VOLOSIN Hédi: *Képtelen háború*. -Bp.: Helikon – Korridor, 2004.; Múltunk, 2004. 4. szám, *Tanulmányok a háborúról*.
- GREINER, Gottfried: *Strategische Konzeptionen und Handlungsmöglichkeiten. (Hadászati koncepciók és cselekvési lehetőségek.)* In.: Wehrkunde, 1966. 6. szám, -pp. 287–293.
- HAHNER Péter (szerk.): *A nagy francia forradalom dokumentumai*. -Bp.: Osiris Kiadó, 1999.
- HIBBERT, Christopher: *A Medici – ház tündöklése és bukása*. -Bp.: Holnap, 1993.
- KESSEL, Eberhard: *Die doppelte Art des Kriegs. (A háború kettős jellege.)* In.: uő.: *Militärgeschichte und Kriegstheorie in neuer Zeit, ausgewählte Aufsätze*. -Berlin: Duncker & Humblot, 1987. -pp. 157–174.
- KIRAS, James D.: *Terrorizmus és irreguláris hadviselés*. In.: BAYLIS, John et al. (szerk.): *A stratégia a modern korban. Bevezetés a stratégiai tanulmányokba*. -Bp.: Zrínyi Kiadó, 2005. -pp. 264–293.
- LUDENDORFF, Erich: *Der totale Kriege. (A totális háború.)* Ludendorffs Verlag GmbH, München, 1935.
- MACHIAVELLI, Niccolò: *A fejedelem*. -Bp.: Kossuth Könyvkiadó, 1996. -pp. 53–67.
- MACHIAVELLI, Niccolò: *A háború művészete*. In.: Uő.: *Művei. I. kötet*. -Bp.: Európa Könyvkiadó, 1978. -pp. 443–623.
- MACHIAVELLI, Niccolò: *Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről*. In.: Uő.: *Művei. I. kötet*, -Bp.: Európa Könyvkiadó, 1978. -pp. 87–441.
- MADARÁSZ Imre (szerk.): *Machiavelli öröksége*. -Bp.: Hungarovox Kiadó, 2000.
- MERARI, Ariel: *A terrorizmus, mint a lázadás stratégiája*. In.: TÁLAS Péter (szerk.): *A terrorizmus anatómiája*. -Bp.: Zrínyi Kiadó, 2006. -pp. 73–114.
- MOLTKE, Helmuth Karl von: *Hadtudományi írások. (Részletek)* In.: KOCSIS Bernát (szerk.): *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból*. -pp. 331–381.
- MONTESQUIEU: *A rómaiak nagysága és hanyatlása*. -Bp.: Kossuth Kiadó, 1997.
- MONTESQUIEU: *A törvények szelleméről*. I-II. kötet. -Bp.: Akadémiai Kiadó, 1962.
- MORUS Tamás: *Utópia*. -Bp.: Európa Könyvkiadó, 1989.
- NAGY Miklós Mihály: *A katonai erőszak elmélete és a XX. század*. =Múltunk, 2004. 4. szám, -pp. 146–175.
- NAGY Miklós Mihály: *A terrorizmus hadelmélete*. =Kapu, 2004., 6-7. szám, -pp. 16–20.

- PERJÉS Géza: *Clausewitz és a háború praxeológiája*. -Bp.: Zrínyi Katonai Kiadó, 1988.
- PERJÉS Géza: *Clausewitz*. -Bp.: Magvető Könyvkiadó, 1983.
- PLUTHARKHOSZ: *Párhuzamos életrajzok*. -Bp.: Sullá. Osiris Kiadó, 2001.
- SCHMITT, Carl: *A partizán elmélete*. In.: Uő.: *A politikai fogalma*. -Bp.: Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002., -pp. 103–173.
- SOUBOUL, Albert: *A francia forradalom története 1789-1799*. -Bp.: Kossuth Kiadó, 1999.
- SZABÓ József (főszerk.): *Hadtudományi Lexikon. I. kötet*. -Bp.: Magyar Hadtudományi Társaság, 1995.
- SZERB Antal: *A világirodalom története*. -Bp.: Magvető 1992., -pp. 244–246.
- SZIGETHY Gábor: *A machiavellizmus*. -Bp.: Magvető Kiadó, 1977.
- WEHLER, Hans, ULRICH: *Der Verfall der deutschen Kriegstheorie. Vom „absoluten“ zum „totalen“ Krieg oder von Clausewitz zu Ludendorff. . (A német hadelmélet hanyatlása. Az „abszolút” háborútól a „totális” háborúig, avagy Clausewitzről Ludendorffig.)* In.: GERSDORFF, Ursula von: *Geschichte und Militärgeschichte*. -Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1974., -pp. 273–311.
- YOUNG, Peter, HOLMES, Richard: *The English Civil War*. Wordsworth Editions Limited, Ware, 2000.